

Wstęp

Wychowanie oraz kształcenie dzieci i młodzieży to newralgiczny punkt zetknięcia się koncepcji światopoglądowych z praktyką społeczną. Dlatego też w epoce „przewrotu umysłowego” wokół spraw edukacyjnych toczyły się bardzo namiętne spory. Obok tych oświatowych batalii niemniej charakterystyczne dla epoki reform były również kompromisy, na skutek których do opanowanych przez duchowieństwo szkół docierały idee Oświecenia odpowiednio rozrzedzone i przyprawione *ad usum Delphini*. Żywiąc wiarę w dobroć rozumu, ludzie Oświecenia wywodzili moralne i społeczne zło z ciemnoty i zabobonów. Poprzez usilne zabiegi o oświatę dla dzieci i dorosłych spodziewano się dojść do społeczeństwa dostatniego, sprawiedliwego i szczęśliwego. Utylitarny cel edukacji dobitnie wyraziła polska Komisja Edukacji Narodowej: „Ucznia sposobnym ze wszech miar uczynić do tego, żeby i jemu było dobrze, i z nim było dobrze”¹.

Tę trafną charakterystykę zmian w dobie polskiego Oświecenia dał Emanuel Rostworowski, wyrażając pochlebną opinię o Komisji Edukacji Narodowej. Zanim Komisja powstała, do Rzeczypospolitej Obojga Narodów – Korony Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego – napływały z zagranicy wieści o nowych formach kształcenia, poczynając od szkół rycerskich, adresowanych do szlachty już w końcu XVI w. Wkrótce potem, w drugiej połowie XVII w. wypłynęło na forum publiczne, zwłaszcza we Francji, zagadnienie edukacji dziewcząt, które do tej pory pozostawione było zakonom żeńskim lub guwernantkom domowym, nie zawsze obdarzonym wiedzą i talentem pedagogicznym. Pisał o tym François Salignac de la Mothe Fénelon (1651–1715), duchowny i wychowawca gromadki dzieci, w książce *O wychowaniu młodzieży płci żeńskiej*, opublikowanej w 1687 r., znanej w Polsce w oryginale. W przekładzie na język polski ukazała się w 1823 r., w dobie dość ożywionego ruchu na rzecz rozsądnej edukacji dziewcząt. We Włoszech, we Francji, w Niemczech, w Niderlandach organizowano też szkółki dla miejskiej biedoty i nawet dla chłopstwa.

Dla drugiej połowy XVIII w. charakterystyczne były w Europie tendencje do zmian programów szkolnych. Było to związane z ożywieniem umysłowym i naukowym zachodniej Europy, a wieści o tym przynosiły gazety, przywozili młodzi zakonnicy, wracający do kraju ze studiów, a także powracający z podróży – szlachta i magnaci.

¹ E. Rostworowski, *Historia powszechna: wiek XVIII*, Warszawa 1980, s. 184.

W Anglii w XVII w., w okresie przemian ustrojowych na Wyspach Brytyjskich, w licznych projektach podnoszone były zagadnienia nowej edukacji. Ich swoistą syntezą była głośna książka Johna Locke’a (1632–1704) *Myśli o wychowaniu*, traktująca o edukacji chłopca stanu szlacheckiego. Locke sformułował wiele rozsądnych i żywotnych idei o prawidłowej edukacji i warunkach zdrowego wychowania. *Myśli o wychowaniu* w przekładzie na język francuski dotarły na kontynent już w początku XVIII w., gdy rosło tam zainteresowanie przebudową szkoły. Rozpoczęła się batalia skierowana przeciwko jezuitom i ich szkołom, przeciwko średnim szkołom łacińskim o typie humanistycznym, a także przeciwko przemożnemu nauczaniu łaciny i pominięciu języków nowożytnych oraz treści przydatnych w życiu publicznym.

Sygnali o realizacji nowych celów edukacji odnaleźć można w programach szkół rycerskich. Łączyły one elementy wychowania świeckiego, kształcenie w zakresie sztuki rycerskiej, ze sztuką retoryczną, z wiedzą o charakterze ogólnym i nauką języków nowożytnych². Jedną z nich była Akademia w Lunéville utworzona przez Stanisława Leszczyńskiego (1677–1766), adresowana do szlachty polskiej, a następnie Szkoła Rycerska w Warszawie, zorganizowana w 1765 r. z inicjatywy króla Stanisława Augusta Poniatowskiego (1732–1798) we współpracy z księciem Adamem Kazimierzem Czartoryskim (1734–1823), jej komendantem³. Obydwie te szkoły miały charakter świecki. Były miejscem nowoczesnego, wszechstronnego kształcenia szlachty w zakresie nie tylko sztuki walki, ale także wiedzy wprowadzającej w zagadnienia ustrojowe i polityczne ówczesnej Europy. Wykształciło się w nich wielu uczestników życia publicznego w Rzeczypospolitej, czego dowodem są m.in. wystąpienia sejmowe w latach 60. i 70. XVIII w.⁴

W Warszawie powstała także nowoczesna szkoła zorganizowana przez teatynów, której uczniem był Stanisław August Poniatowski. Najśłynniejszą jednak szkołę zorganizował w 1740 r. w Warszawie pijar ks. Stanisław Konarski (1700–1773). Było to elitarne, nowoczesne Collegium Nobilium. Następnie przeprowadził reformę szkół pijarskich w Koronie⁵. W połowie XVIII w. reformie poddawali swe szkoły także jezuici, organizując własne *collegia nobilia*⁶. W jezuickiej Akademii Wileńskiej rozwijał badania i organizował obserwatorium astronomiczne

² K. Opalek, *Oświecenie, w: Historia nauki polskiej*, t. 2, wstęp i red. B. Suchodolski, Wrocław 1970, s. 300–303.

³ K. Mrozowska, *Szkoła Rycerska Stanisława Augusta Poniatowskiego (1765–1794)*, Wrocław 1961, s. 21.

⁴ *Historia wychowania*, t. 1, red. Ł. Kurdybacha, Warszawa 1967, s. 581 i n.

⁵ I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Wrocław 1973, s. 16.

⁶ S. Bednarski, *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce*, Kraków 2003, s. 439 i n.; I. Szybiak, *Z dziejów szkoły*, w: *Sztuka nauczania. Szkoła*, red. K. Konarzewski, Warszawa 1991, s. 30; J. Kamińska, *Universitas Vilnensis. Akademia Wileńska i Szkoła Główna Wielkiego Księstwa Litewskiego 1773–1792*, Pułtusk–Warszawa 2004, s. 125–126.

Marcin Poczubut (1728–1810), obeznany z uniwersytetami europejskimi, jak również z ośrodkami astronomicznymi, w tym z The Royal Greenwich Astronomical Observatory na Wyspach Brytyjskich, a ks. Józef Mickiewicz (1744–1817) organizował w Akademii nowoczesny gabinet fizyczny⁷.

Przyswajanie nowych tendencji ówczesnej nauki i filozofii odbywało się w Rzeczypospolitej w obrębie teorii wychowania i nowych programów kształcenia. Idea wykorzystania szkoły jako instrumentu wychowania nowej generacji obywateli przygotowanych do reformy Rzeczypospolitej była obecna w polskiej literaturze i publicystyce od połowy XVI w. Pojawiała się coraz częściej w wystąpieniach sejmowych i była szeroko dyskutowana na łamach czasopism pod koniec panowania saskiego i na początku epoki stanisławowskiej⁸.

Na sejmie „rozbiorowym” w 1773 r. postawie podkreślali potrzebę powołania instytucji państwowej organizującej kształcenie młodego pokolenia dla Rzeczypospolitej. Okazją do urzeczywistnienia tej myśli stała się decyzja o kasacie zakonu jezuitów, przesłana *breve* papieskim, którego ogłoszenie nastąpiło w Rzeczypospolitej we wrześniu 1773 r. W reakcji na zarządzenie papieża o rozwiązaniu zakonu jezuitów obradujący sejm, niewątpliwie z inicjatywy króla Stanisława Augusta, 14 października 1773 r. powołał **Komisję Nad Edukacją Młodzieży Narodowej Szlacheckiej Dozór Mającej**. W pierwszym jej składzie znalazło się ośmiu polityków – zarówno świeckich, jak i duchownych. Z senatu byli to: ks. Ignacy Massalski (1727–1794) – biskup wileński, prezes KEN; książę Michał Poniatowski (1736–1794) – biskup płocki; książę August Sułkowski (1729–1786) – wojewoda gnieźnieński; Joachim Litawor Chreptowicz (1729–1812) – podkanclerzy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Z izby poselskiej („ze stanu rycerskiego”) weszli: Ignacy Potocki (1750–1809) – pisarz wielki Wielkiego Księstwa Litewskiego; książę Adam Kazimierz Czartoryski – generał ziem podolskich; Andrzej Zamoyski (1716–1792) – kanclerz wielki koronny; Antoni Poniński (1732–ok. 1830) – starosta kopanicki.

Podstawą materialną działalności Komisji i podjętej przez nią reformy szkolnej stały się majątki pojezuickie, powierzone przejściowo przez sejm Komisjom Rozdawniczym do zlustrowania i wyceny. Komisje te zniósł sejm 1776 r., ponieważ nierzetelnie rozporządzały majątkiem pojezuickim – zwano je nawet „rozdrapniczymi”. Zarządzanie majątkiem pojezuickim przejęła bezpośrednio KEN, a Kasą Generalną funduszu kierował Karol Maurycy

⁷ *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1765–1850*, t. 2, red. M. Chamcówna, K. Mrozowska, Kraków 1965; L. Piechnik, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 4: *Odrodzenie Akademii Wileńskiej 1730–1773*, Rzym 1990, s. 45; J. Kamińska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*.

Akademia Wileńska. Szkoła Główna Wielkiego Księstwa Litewskiego, Warszawa 2018, s. 194–199.

⁸ I. Szybiak, *Z dziejów szkoły*, s. 32.

Lelewel (1748–1830)⁹. Kasjer Lelewel wraz z dwoma członkami Komisji – Andrzejem Zamoyskim i Michałem Mniszchem – w latach 1778–1794 organizował prawidłową gospodarkę majątkiem pojezuickim jako funduszem edukacyjnym¹⁰.

W odróżnieniu od wcześniejszych prób reformatorskich w Polsce – jak choćby reformy szkół pijarskich – Komisja objęła nadzorem wszystkie placówki: szkoły dla synów szlacheckich, choć uczyli się w nich także synowie mieszczan, a także prywatne pensje męskie i żeńskie, które zostały potraktowane jako część systemu edukacyjnego, a nawet parafialne – dla dzieci plebejskich¹¹.

Inaczej niż w wielu państwach europejskich, założyciele Komisji, projektując nową organizację szkolnictwa i nowe programy nauczania, pozostawili nauczycielom eksjezuitom możliwość włączenia się w nowy system szkolny lub przejścia na emeryturę¹².

Bardzo szybko powstał zarys nowych programów szkolnych. Na ich tworzenie oddziaływały niewątpliwie nadsyłane do KEN projekty, które były wynikiem konsultacji społecznej. Ich podstawą była decyzja, że językiem nauczania ma być język polski. Program udoskonalszy przez Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych powołane do życia w 1775 r. był oparty na zasadach klasyfikacji nauk Francisca Bacona (1561–1626) oraz *Wielkiej encyklopedii francuskiej* (*Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*). „Nowy program cechowała równowaga w nauczaniu [...], przyznając poważne miejsce przedmiotom matematyczno-przyrodniczym, zachował on jednocześnie gramatyczno-retoryczny kierunek kształcenia. [...] Po raz pierwszy zostały wprowadzone w tak szerokim zakresie nauki przyrodnicze: botanika, zoologia, mineralogia, nauki rolnicze, fizyka, mechanika, hydraulika, chemia, początki medycyny i higieny”¹³. Z przedmiotów tradycyjnych wymowa została dostosowana do zadań wychowania narodowego i obywatelskiego. Łacina znalazła się na dalszym miejscu. Język ojczysty miał zapoznawać młodzież z dorobkiem literatury polskiej, wzmacniać uczucia patriotyczne. Ponadto – historia Polski, nauka prawa, świecka nauka moralna, „niezależna od nauki chrześcijańskiej wyeliminowanej z programu klas wyższych”¹⁴.

⁹ Szerzej o działalności Karola Maurycego Lelewela jako kasjera generalnego Komisji: W.M. Grabski, *U podstaw wielkiej reformy. Karta z dziejów Komisji Edukacji Narodowej*, Łódź 1984, s. 482–488.

¹⁰ A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794) jej dzieło wychowania obywatelskiego*, przełożyła i uzupełniła M. Chamcówna, przedmową opatrzył H. Barycz, Wrocław 1979, s. 64.

¹¹ I. Szybiak, *Z dziejów szkoły*, s. 32.

¹² J. Kamińska, *Universitas Vilnensis... 1773–1792*, s. 61.

¹³ *Historia wychowania*, t. 1, s. 667.

¹⁴ Tamże.

Zasady przeprowadzonej reformy zostały uregulowane w 1783 r. zbiorem prawa szkolnego: *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane*¹⁵. Był to pierwszy tego rodzaju kodeks szkolny, który uregulował wszystkie sprawy szkolnictwa, programy nauczania, zasady kształcenia i pragmatyki nauczycielskiej, traktując to wszystko jako obszar zainteresowań i odpowiedzialności państwa. *Ustawy* powoływały tzw. stan akademicki, który był z definicji instytucją świecką, grupującą nauczycieli ze szkół Komisji, lecz obejmował także wszystkich nauczycieli – duchownych. W realiach ówczesnych został upodobniony do stanu duchownego przez zasadę „wspólnego życia” w zgromadzeniu akademickim oraz przez wprowadzenie obowiązku noszenia ubioru kleryckiego przez nauczycieli świeckich, przede wszystkim w obrębie szkoły. Nauczyciele świeccy byli także zobligowani do uczestnictwa w praktykach religijnych¹⁶.

Nauczyciele byli kształceni w szkołach głównych, czyli gruntownie zreorganizowanych uniwersytetach – Szkole Głównej Koronnej (dawnej Akademii Krakowskiej) i Szkole Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego (dawnej Akademii Wileńskiej). Szkoły główne stały się ogniwami administracji szkolnej i nadzoru szkolnego, podległymi Komisji Edukacji Narodowej. Kandydaci na nauczycieli składali submisję, czyli zobowiązanie do postępowania zgodnie z regułami *Ustaw*. Studiowali na koszt Komisji oraz mieli prawo do emerytury po odpracowaniu 20 lat, a także pomoc w przypadku choroby¹⁷. Młodzi nauczyciele, którzy kończyli studia uniwersyteckie na koszt funduszu edukacyjnego, byli zobowiązani do kilkuletniego odpracowania – tylko najlepszym skracano ten okres.

Poza obszarem funduszu edukacyjnego mieścili się nauczyciele zakonnic, ale wszystkich nauczycieli – w szkołach akademickich i zakonnych – obowiązywały wydawane przez Komisję przepisy dydaktyczne i wychowawcze. Ponadto wszystkie szkoły, akademickie i zakonne, podlegały wizytacjom władz szkolnych. Wyjątkowo tylko pijarzy koronni

¹⁵ *Projekt. Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla Stanu Akademickiego i na Szkoły w Krajach Rzeczypospolitej Przepisane*, 1781. Tekst obowiązywał do 1783 r., kiedy to KEN przyjęła i opublikowała nową wersję *Ustaw*. *Ustawy* doczekały się kilku wydań: 1872, 1902, 1923, 1925, 1930, 1954. Najnowsze, w pełnej wersji, ukazało się w 2015 r. staraniem i w opracowaniu Kaliny Bartnickiej w trzech wersjach językowych: polskiej, litewskiej i angielskiej, dzięki wsparciu Ministerstwa Edukacji Narodowej. Zob. *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane* = *Tautinės Edukacijos Komisijos nuostatai, skirti akademiniam luomui ir mokykloms Respublikos kraštuose* = *The statutes*

of the Commission of National Education as prescribed for the academic estate and for the schools in the lands of the Commonwealth: roku 1783, red. K. Bartnicka, Warszawa 2015.

¹⁶ K. Bartnicka, *Komisja Edukacji Narodowej i jej Ustawy*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej – kontekst historyczno-pedagogiczny*, red. K. Dormus i in., Kraków 2014, s. 109–132.

¹⁷ K. Mrozowska, *Walka o nauczycieli świeckich w dobie Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony*, Wrocław 1956; I. Szybiak, *Nauczyciele szkół średnich Komisji Edukacji Narodowej*, Wrocław 1980, s. 177.

i litewscy jeszcze w dobie sejmu czteroletniego w 1790 r. podlegali wizytacjom zwierzchności zakonnej. Starano się włączyć nauczycieli zakonników po studiach w szkołach głównych w system stanu akademickiego. Zapoczątkował to w Krakowie pijar Antoni Popławski (1739–1799), kiedy – wraz z reformą szkół głównych – rozpoczęło się kształcenie w nich nauczycieli. Pierwsi świeccy nauczyciele wyszli ze Szkoły Głównej Koronnej w Krakowie, kilka lat później – ze Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego¹⁸.

Stan akademicki był otwarty dla kandydatów niezależnie od ich pochodzenia społecznego. Kończyli studia w seminariach, które funkcjonowały w szkołach głównych. W sferze dalekosiężnych planów Komisji Edukacji Narodowej była drożność systemu szkolnego i awansu nauczycielskiego, która została pięknie zdefiniowana formułą: „Żądałaby Komisja Edukacji Narodowej, aby każdy idący drogą nauki wprzód był nauczycielem parafialnym i przez ten pierwszy stopień każdy przechodził do najważniejszych w Akademii urzędów”¹⁹.

W drugim dziesięcioleciu działalności Komisji liczba nauczycieli świeckich w jej szkołach w roku szkolnym 1791/1792 w obydwu częściach Rzeczypospolitej osiągnęła prawie 50% całego stanu akademickiego. Było to grono bardzo prężne, dążące – zwłaszcza w Koronie – do zerwania z „mnichowskimi” przepisami *Ustaw*. Nosili świeckie ubrania, uczestniczyli w życiu towarzyskim poza szkołą, miewali plany matrymonialne. Poświadczają to m.in. wiersze do dziewczyny pozostałe po Józefie Sołtykowiczu (1762–1831), wówczas kandydacie do stanu akademickiego, a późniejszym profesorze Szkoły Głównej Koronnej²⁰. Młodzi nauczyciele domagali się od otaczających ich starych nauczycieli uznania prawa do rozdzielenia sfery spraw życia osobistego od zawodowego, publicznego. Występowali o zniesienie obowiązku uczestniczenia we wspólnych posiłkach zgromadzenia nauczycielskiego, czyli ustawowego „wspólnego stołu”, domagali się prawa do dysponowania całością pensji. Czasami przegrywali, zwłaszcza gdy szlachta, związana ścisłymi więzami z wiarą i Kościołem, zarzucała im wypaczanie postaw religijnych jej synów²¹. A niektórzy pozostawali nauczycielami mimo zawarcia związku małżeńskiego.

¹⁸ I. Szybiak, *Nauczyciele szkół średnich*, s. 177.

¹⁹ *Przepis do szkół parafialnych*, 1774, cyt. za: *Pierwiaszkowe przepisy pedagogiczne Komisji Edukacji Narodowej z lat 1773–1776*, wyd. i wstępem opatrzył Z. Kukulski, Lublin 1923, s. 22. Por. I. Szybiak, *Nauczyciele szkół średnich*, s. 178. Podobne stanowisko zajął Staszic w projekcie organizacji stanu nauczycielskiego w Księstwie Warszawskim – nauczyciel elementarny mieścił się w hierarchii stanu akademickiego. Zob. *Pisma pedagogiczne Stanisława Staszica*, wyd. i oprac. Z. Kukulski, przedmową poprowadził I. Chrzanowski, Lublin 1926, s. 196; *Materiały*

do działalności pedagogicznej Stanisława Staszica, oprac. i wstępem opatrzył T. Nowacki, Wrocław 1957, s. 144.

²⁰ Np. *Idylla do panny Anny Wytyszkiewiczówny*, BJ, rkps 3748, Józef Sołtykowicz, *Zbiór wierszy pisanych przez...*, od r. 1782. Zob. też J. Ryś, *Sołtykowicz [Sołtykiewicz] Józef Florian*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. A. Meissner, A. Wałęga, Warszawa 2018 [dalej: *KEN. Słownik biograficzny*], s. 596–597.

²¹ I. Szybiak, *Nauczyciele szkół średnich*, s. 178.

Podczas gdy kandydaci koronni do stanu akademickiego, pod wpływem niektórych profesorów Akademii Krakowskiej, m.in. Jana Śniadeckiego i innych młodych krakowskich profesorów, kształtowali krytyczny stosunek do „mnichostwa” w *Ustawach*, młodzi kandydaci na Litwie przechodzili nieco inną edukację pod tym względem. Cechą charakterystyczną ich wychowania był szacunek do tradycyjnego wzorca nauczyciela. Było to grono zdecydowanie mniej liczne niż nauczyciele ekszeuici, zatem w szkołach zdominowani byli przez starą kadrę. W rezultacie składało się to na większą stabilność zespołów nauczycielskich²².

Pod koniec lat 80. nauczyciele zaczęli się upominać o większy zakres samorządności, zgodnie z zapisem w *Ustawach*. W trakcie Sejmu Wielkiego i w czasach rozbiorów zachowywali się patriotycznie, podobnie jak wychowana przez nich młodzież. Było to dowodem skuteczności przeprowadzonej reformy.

Po upadku Rzeczypospolitej w poszczególnych dzielnicach rozbiorowych „stworzony przez Komisję ustrój szkolny ostawał się w jego zasadniczych zrębach, żyli i działali nadal niektórzy wielcy twórcy i współpracownicy Komisji, pracowała nadal – chociaż zdziesiątkowana – kadra nauczycielska. Duch Komisji Edukacji Narodowej czuwał wciąż nad działalnością szkolną w Księstwie i w Królestwie Kongresowym, w Wilnie i Krzemieńcu, w Krakowie, nawet w Poznaniu i na Śląsku”²³. Stopniowo jednak nowi władcy likwidowali odrębność polskich szkół.

W „narodowej pamięci” Komisja lokowana była w narodowym panteonie jako jedno z „wielkich osiągnięć narodowych” – choć nie bez kontrowersji. Na przykład Adam Mickiewicz w wykładach paryskich doceniał to, z jaką troską traktowano oświatę w latach Polski stanisławowskiej, ale dla Komisji miał wiele „ostrych słów”²⁴.

Oryginalny polski myśliciel i pedagog Bronisław Trentowski (1808–1869), oceniając działalność KEN, do jej zasług zaliczył zdobycie funduszy na oświatę oraz podporządkowanie szkoły państwu. Krytykował natomiast programy za zbyt ograniczenie humanistyki, a także nadmierną fascynację ideologią francuskiego Oświecenia. Niemniej jednak jego

²² Tamże, s. 179.

²³ B. Suchodolski, *Komisja Edukacji Narodowej na tle roli oświaty w dziejowym rozwoju Polski*, Warszawa 1972, s. 149.

²⁴ Bogdan Suchodolski przytaczał fragmenty wykładów paryskich Mickiewicza, który chwalił i ganił szkoły Komisji, wykazując przy tym niezbyt dokładną wiedzę o codzienności szkolnej, a interpretując tylko oficjalne wystąpienia. Tamże, s. 167–169.

zdaniem Komisja „stanowi, po Konarskiego szkół reformie, drugi akt wielkiego odrodzenia polskiej oświaty”²⁵.

W pozytywistycznej „Prawdzie” Antoni Gustaw Bem (1848–1902), historyk literatury, opublikował z okazji stulecia Komisji tekst o jej dorobku i „mądroj szkół reform[ie]”. Pisał, że autorzy reform Komisji szli „drogą wytkniętą przez Locke’a i encyklopedystów, a przekonani głęboko o wszechmocnej potędze wychowania, dążyli wytrwale do odrodzenia narodu [...] przez pracę i prawdę”²⁶. Bem usprawiedliwiał kompromisy Komisji: „Musieli więc oni – pisał – obok idei postępowych uwzględniać przesady, kojarzyć sprzeczności, ogień godzić z wodą, bo bez tego dobre ich pomysły, zamknięte w czarodziejskim kole teorii, nie przeszłyby nigdy w dziedzinę czynu”²⁷.

W 1873 r., w stulecie Komisji obchód organizowało Towarzystwo Pedagogiczne we Lwowie. Konserwatyści twierdzili, że Komisja powstała w 1775 r., a w 1773 zlikwidowano zakon jezuitów. A zatem to nie był jubileusz KEN, ale świętowanie likwidacji zakonu, o czym pisał krakowski „Czas”. Wówczas uroczystości jubileuszowe odbyły się we Lwowie „z całą okazałością, a odczyt Kraszewskiego wzbudził wielkie zainteresowanie”²⁸.

W początkach XX w. historyk Teodor Wierzbowski (1853–1923) zapoczątkował publikowanie wielotomowych źródeł prac Komisji, które do dziś stanowią ważny punkt wyjścia do dalszych badań²⁹.

Obchody 150-lecia Komisji zostały zorganizowane w II Rzeczypospolitej na początku lat 20. Ten czas zaowocował bogatą literaturą poświęconą dziejom Komisji, a także publikacjami źródłowymi. Następne wielkie obchody zorganizowano już po II wojnie światowej, z okazji 200-lecia powołania KEN. Wówczas powstał pokaźny dorobek publikacyjny. Gdy w 2013 r. przypadała 240. rocznica Komisji, literatura przedmiotu została znacznie

²⁵ B. Trentowski, *Chowanna, czyli system pedagogiki narodowej jako umiejętności wychowania, nauki i oświaty, słowem wykształcenia naszej młodzieży*, t. 2, wstępem i komentarzem opatrzył A. Walicki, Wrocław 1970, s. 837.

²⁶ A.G. Bem, *Z dziejów oświaty (notatka pod rokiem 1783)*, „Prawda. Tygodnik Polityczny, Społeczny i Literacki” 1883, nr 31, s. 362.

²⁷ Tamże.

²⁸ Uroczystości jubileuszowe miały się odbyć w Krakowie, ale z uwagi na zagrożenie epidemią cholery zostały

przeniesione do Lwowa. Cyt. za: B. Suchodolski, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 171. Zob. też K. Mrozowska, *Trzy jubileusze Komisji Edukacji Narodowej 1873–1923–1973. (Przegląd dorobku i postulaty)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1971, nr 1, s. 14.

²⁹ J. Dybiec, *Źródła rękopiśmienne, archiwalne i drukowane do dziejów Komisji Edukacji Narodowej w zasobach polskich i obcych*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej – kontekst historyczno-pedagogiczny*, s. 39–41.

wzbogacona³⁰. Jubileusz 250-lecia wskazuje na nieprzemijającą wartość i zasługi dzieła Komisji Edukacji Narodowej w tworzeniu nowoczesnej polskiej szkoły i nowoczesnego polskiego narodu.

*

Niniejszy tom ukazuje najważniejsze zagadnienia dotyczące Komisji Edukacji Narodowej – jej genezę, tworzenie podstaw organizacji szkolnej, ustawodawstwa szkolnego, nowe programy nauczania, opracowywanie podręczników, kształcenie nauczycieli, reformę szkół wyższych, wprowadzanie zmian idących w kierunku upowszechniania nauczania. Intencją było także ukazanie osób działających na rzecz reformy, ze szczególnym podkreśleniem ich zaangażowania w prace Komisji. Przedstawione są w układzie chronologicznym, w miarę jak włączały się w jej działania. Dla zobrazowania ich aktywności oraz czasów, w jakich działali, zamieszczony został bogaty materiał ilustracyjny. Język źródeł i zapisy tytułów zostały uwspółcześnione.

Pierwszy pomysł opracowania albumu naukowego o Komisji Edukacji Narodowej zrodził się podczas pracy nad grantem *Komisji Edukacji Narodowej model szkoły i obywatela – koncepcje, doświadczenia i inspiracje*, kierowanym przez prof. dr hab. Kalinę Bartnicką. Wówczas wspólnie z prof. dr hab. Ireną Szybiak przygotowałam szkic tego wydania. Jestem wdzięczna Pani Profesor za pomoc i wiele rozmów o koncepcji tomu.

Dziękuję Pani Profesor Kalinie Bartnickiej za życzliwe uwagi i wsparcie w realizacji grantu. Dziękuję także dr. Adamowi Sowińskiemu za pomoc w gromadzeniu materiału ikonograficznego. Słowa podziękowania kieruję także do prof. Mariusza Ausza za wykonanie fotografii obiektów rękopiśmiennych z zasobów Oddziału Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego.

Szczególne podziękowania kieruję także do recenzentek niniejszej monografii: dr hab. Katarzyny Dormus, profesor Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, oraz prof. dr hab. Ewy Kuli z Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach. Dzięki Ich wnikliwej lekturze i uwagom praca zyskała ostateczny kształt.

³⁰ Szerokie badania nad spuścizną KEN podjęli Kalina Bartnicka i zespół historyków oświaty z wielu ośrodków akademickich. Efektem tych badań było wydanie w 2018 r. 14 tomów prac o dziejach KEN. Znaczną wartością było wzbogacenie dotychczasowej wiedzy o analizę źródeł przechowywanych w bibliotekach i archiwach Republiki

Litewskiej, Republiki Ukrainy, Republiki Białorusi, Federacji Rosyjskiej. Tom 14 obejmuje dotychczasową bibliografię Komisji Edukacji Narodowej, którą przygotowali Krzysztof Ratajczak i Michał Nowicki, zob. *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Bibliografia*, Warszawa 2018.